

POM

A vibrant, stylized illustration of various plants and fruits. The scene is filled with green stems and leaves of various shapes and shades. A large yellow pear is prominent in the center-left. To its right is a cluster of yellow berries. Further right are two red cherries and a large red apple with a yellow-to-red gradient. Various flowers are scattered throughout, including a large pink and white rose in the bottom left, a blue daisy-like flower near the top, and several smaller, colorful blossoms. The overall style is flat and graphic, with a focus on natural elements.

PROGRAMMET FÖR ODLAD MÅNGFALD

På bilden arbetar Henrik Morin och Erik de Vahl i den Nationella genbanken. Foto Karin Persson

Den Nationella genbanken invigs den 15 juni 2016

Den svenska Nationella genbanken för vegetativt förökade växter står färdig och invigs av landsbygdsminister Sven-Erik Bucht och landshövdingen i Skåne län Margareta Pålsson den 15 juni 2016. Då ska de sorter av frukt, bär, köks- och prydnadsväxter som valts ut för långsiktigt bevarande finnas i odling i den Nationella genbanken vid Sveriges lantbruksuniversitet, SLU i Alnarp. Sorterna som bevaras i Alnarp har säkerhetskopior i ett lokalt klonarkiv. Ett undantag utgör bärväxtslagen som är utsatta för allvarliga insektsöverförda virussjukdomar. Av denna anledning bevaras virusfria säkerhetskopior av bärmandatsorterna i skyddad odling. Sammanfattningsvis kommer den svenska Nationella genbanken att bestå av tre delar: huvudsätet i Alnarp, lokala klonarkiv på olika platser i landet samt skyddad odling av bär.

Startskottet för den Nationella genbanken i Alnarp gick våren 2012 då ett 60-tal humlesorter planterades. Samma år påbörjades planteringar av bär och frukt, vilka kommer att pågå fram till och med 2016. En samling prydnadsträd och buskar kom på plats under 2013. Vegetativt förökade köksväxter som exempelvis potatislök, sparris och jordärtskocka och prydnadsväxter i form av perenner, rosor, lök och knölväxter påbörjades

Genbankskuratorerna Karin Persson, Inger Hjalmarsson och Linnea Oskarsson. Foto Lovisa Jones

under 2014. De innehållsmässigt unika genbanksfälten i Alnarp beräknas uppta minst fyra hektar. Totalt kommer cirka 2 200 sorter att bevaras.

Idag finns 14 lokala klonarkiv som på uppdrag av POM bevarar drygt 300 mandatsorter av frukt. Sorternas fördelning mellan klonarkiven reflekterar deras ursprung. Sålunda bevaras 'Kalmar glasäpple' i Småland och 'Värmlands paradisäpple' i Värmland. På sikt kommer även prydnads- och köksväxter att bevaras lokalt, i såväl befintliga som nytillkomna klonarkiv. Som odlingsvärdar för de lokala arkiven fungerar trädgårdsskolor, museer, botaniska trädgårdar och offentliga anläggningar. Klonarkiven fyller en viktig funktion genom att levandegöra vårt gröna kulturarv.

I genbanken arbetar Karin Persson, Linnea Oskarsson och Inger Hjalmarsson som genbankskuratorer och Henrik Morin som konsulent. Verksamheten leds av Karin Persson. Deras arbetsuppgifter är att sköta, utveckla och informera om genbankens samlingar. Personalen arbetar som växtslagsexperter, dokumentationsansvariga, forskare, administratörer, kommunikatörer, pedagoger och praktiker. För skötseln av genbankens samlingar i fält och växthus har man hjälp av odlingsteknisk personal och ett nära samarbete med odlingsenheten i Alnarp.

POM:s inventering är avslutad

Mellan 2002 och 2010 har hela Sverige inventerats, från Trelleborg i söder till Ullatti norr om polcirkeln. Flera hundra frivilliga har hjälpts åt att leta köksväxter med historia, rosor som blivit släktklenoder, kvarstående perenner vid ödetorp, lokalt spridda frösådder eller selektioner av frukt, och mycket annat. Mängder av tips från allmänheten har gått igenom och flera tusen växtprover har samlats in. Nu avslutas ett intensivt arbete med att granska och utvärdera allt insamlat växtmaterial för att vaska fram det mest värdefulla. De fröförökade växterna finns redan bevarade på frögenbanken NordGen i Alnarp.

Inte bara växterna har inventerats och samlats in av POM:s alla medarbetare. Också kunskapen om och historierna kring de enskilda växterna har dokumenterats. Det kan bland annat handla om vinterförvaring av dahlior, bruket av olika perenner i samband med högtidsdagar eller traditionen att bereda bondebönevälling. Kombinationen av ett rikt, varierat och odlingsvärt växtmaterial och kulturhistorisk dokumentation gör POM:s insatser unika i ett större perspektiv.

Så har växterna valts ut

Allt växtmaterial som har samlats in genom POM:s olika upprop har valts ut på basis av ett antal bestämda kriterier. Det har handlat om sortegenskaper som gjort dem särskilt odlingsvärda eller på annat sätt unika eller kulturhistoriska skäl som motiverat att de samlats in för att bedömas. Alla insamlade växter har provodlats under några år. De har jämförts med varandra och med kända sorter och odlingsvärdet har bedömts. Målet har varit att sälla fram det unika och utesluta möjliga dubletter. Som stöd för det arbetet har använts både utseendemässiga egenskaper och analyser på DNA-nivå. Dagens moderna tekniker är effektiva redskap att ta reda på om två väldigt lika sorter är desamma eller inte. Den Nationella genbanken kommer på så sätt att rymma landets mest värdefulla odlade mångfald.

DETTA ÄR POM

Programmet för odlad mångfald, POM, är Sveriges nationella insats för att långsiktigt bevara och nyttja våra kulturväxter och deras vilda släktingar. POM startade 2000 och ingår i miljö kvalitetsmålet *Ett rikt odlingslandskap*. Aktörerna i POM är många: myndigheter, företag, organisationer, museer, SLU, NordGen och botaniska trädgårdar.

POM:S ARBETSOMRÅDEN OMFATTAR

- inventering och insamling av växter, beskrivning av dem samt olika former av bevarande
- ökad användning av kulturväxterna genom odling, växtförädling och andra former av nyttjande
- forskning om arternas släktskap och genetiska variation, om utveckling av nya grödor samt om hur växterna bäst bevaras för framtiden
- utbildning och information
- internationellt samarbete
- uppbyggnad av en svensk nationell genbank

Foto Karin Persson

Bevara för framtiden

Av vårt rika hortikulturella arv ska det mest värdefulla bevaras för framtiden, så att kommande generationer kan njuta samma smaker och dofter som våra mor- och farföräldrar en gång gjorde.

Trädgårdens ettåriga köksväxter och blomster bevaras i frögenbanker.

Med de korsbefruktade fleråriga växtslagen förhåller det sig annorlunda. De kan inte bevaras som frön eftersom fröna inte ger upphov till identisk avkomma. Ta äpple till exempel. När en äpplekärna gror föds en plant-individ med helt nya unika genkombinationer, som uppstod då moder-sortens pistill befruktades av fadersortens pollen. Trädet som växer upp är att jämföra med en ny sort, men endast om dess egenskaper är överlägsna föräldrasorternas kommer det måhända att förökas, spridas och bli till en lokalsort. Det är dock ovanligt att en kärnsädd blir bättre än sina föräldrasorter.

Från exemplet ovan förstår vi att frön inte kan användas för att mångfaldiga och inte heller för att bevara sorter av frukt, bär eller fleråriga köks och prydnadsväxter. Eftersom fröförökning inte är möjlig används istället vegetativ förökning. Den vanligaste vegetativa förökningsmetoden för frukt är ympning. Vid ympningen flyttas den utvalda sortens knoppar till en grundstam med vilken de växer samman och bildar ett träd. Andra växtslag såsom bär och perenner förökas genom exempelvis delning eller sticklingar.

Sorter av vegetativt förökade växter bevaras enklast genom att de odlas i fält i så kallade fältgenbanker eller klonarkiv. Det nationella bevarandet ska rymma guldkornen av vårt hortikulturella arv. Det innebär att vi kommer att ta tillvara de bästa inhemska lokalsorterna liksom de mest älskade äldre sorterna med utländsk härkomst. I bevarandet innefattas även sorter av som tagits fram av 1900-talets svenska växtförädling.

Vad bevaras i genbanken?

Frukt och bär

I den Nationella genbanken i Alnarp har hittills planterats drygt 350 sorter av traditionellt odlade frukter och bär. Bland fruktslagen dominerar äpple, bland bärslagen jordgubbar och vinbär. I den fullt utbyggda genbanken kommer även att ingå hassel och rariteter som bärmispel, fikon, kvitten och persikomandel. Svenska lokalsorter utgör en betydande del av genbankens fruktsorter. Bland dessa märks sorter som 'Kalmar glasäpple', 'Leabo långpäron', 'Mälarplommon' och 'Brunbär från Närke'. Så långt möjligt har ympris till genbanksträden hämtats från sorternas ursprungsträd. Detta gäller exempelvis 'Snilsäppet', vars uppskattningsvis 400-åriga moderträd alltjämt dröjer kvar i Nibble utanför Hedemora. I genbanken bevaras även sorter framtagna av 1900-talets svenska växtförädling, däribland plommonen 'Ariel', 'Emil' och 'Opal' från Alnarp. Härutöver rymmer genbanken utländska sorter med svensk odlingstradition som 'Cox's Pomona' från England och 'Skuggmorell' från Frankrike.

Även bland bären bevaras lokalsorter, exempelvis vinbär med namn som 'Finnskogens druva', 'Janslunda' och 'Öjebyn'. Här finns också ett litet oansenligt ångermanländskt krusbär, en gång uppskattat trots bärens ringa storlek och buskens taggighet. Under senare hälften av 1800-talet gjorde storfuktiga engelska krusbärssorter sitt intåg i Sverige. Från den

tiden stammar 'Achilles' och 'Bloodhound' med sina imponerande, mörkt röda bär. Bland intressanta grönfruktiga krusbärssorter märks 'Statsrådet von Ehrenheim', en frösädd från 1800-talets Experimentalfält i Stockholm. I genbankens bärsortiment ingår också ett brett spektra av jordgubbar, smultron och hallon, och inte minst sorter av Sveriges unika hybridbär – allåkerbär, krusvinbär och smulgubbar. Genom inventeringstips har genbanken tillförts bär i udda färger såsom vita smultron, bruna och gröna vinbär.

Jordgubben 'Kristina' Foto Lina Karna Kippel

Perenner

I den Nationella genbanken bevaras strax över 440 perenner. Alla går att spåra till före 1940 och samlades in till Perennuppropet som var en landsomfattande inventering av äldre prydnadsperenner mellan åren 2003 och 2010. Pioner, flox, irisar, astrar och vivor är de perenner som det finns flest av i genbanken, men här finns perenner från fler än 70 olika släkten. Perennerna har odlats till exempel på kyrkogårdar och i slottsträdgårdar, men de allra flesta har samlats in från privatträdgårdar runt om i landet. Här finns faktiskt perenner från alla Sveriges landskap. Många av perennerna har berättelser och traditioner knutna till sig. Här finns till exempel en sibirisk nunneört som gått i arv på kvinnosidan i en familj sedan år 1900, en bergenia från Dalarna där blommorna alltid plockades och gavs bort i namnsdagspresent på Vilhelminadagen, en liljekonvalj som användes i en gotländsk brudbukett 1944 och en blekrosa trädgårdsaurikel som en liten 10-årig flicka i Lycksele fick i present på 1930-talet. Perennerna har fått sortnamn som berättar om platsen där de odlats eller personerna som odlat dem. Fotot nedanför visar höstfloxxen 'Alma Jansson' som kommer från ett småjordbruk i Edsbro i Uppland. Alma odlade sorten under många år och gav den så småningom vidare till sin svärdotter Stina som flyttade in på gården 1939 och mindes floxxen från den tiden. I dag kan man köpa 'Alma Jansson' under varumärket Grönt kulturarv®.

Höstflox 'Alma Jansson' Foto Linnea Oskarsson

Lökar och knölar

De lökar och knölar som bevaras i genbanken är mer än bara växter. Alla har en historia att berätta. De berättar om personer "Signes dahlia" och "Fogladerdahlia", ett yrke "Skräddartulpanen" och "Skiftnyckelgubbens lilja" eller en plats som "Ekedalen" och "Skegrietulpanen". Dessa och många fler kommer att bevaras i genbanken, totalt blir det 280 lökar eller knölar. Den största gruppen är narcisser med närmare 70 sorter, därefter tulpaner med 49 sorter, dahlior 40 sorter och 35 sorter av liljor. Sammanlagt blir det 44 olika arter.

De flesta tipsen som vi har fått in till Lök- och knöluppropet har varit från södra delarna av landet och det återspeglas även i de antal växter som kommer att bevaras. 17 landskap är representerade där de flesta lökar och knölar som bevaras kommer från Skåne, Västergötland, Småland, Gotland, Dalarna samt Öland. De två nordligaste sorterna kommer från Lappland och det är en brandlilja och en krollilja.

Utvärdering av tulpaner. Denna tulpan har vi fått in tips om från 12 olika platser i fem landskap. Det verkar vara den tulpan som är mest spridd av de tulpaner som vi har fått tips om. Foto Karin Persson

Krukväxter

Krukväxterna är också en del av vår trädgårdshistoria. Det finns ofta kulturhistoria knuten till växterna i form av berättelser, traditioner och lokala namn. Det bästa sättet att bevara en släktklenod var genom att sprida den. Många av de tips som kommit in till Krukväxtuppropet har handlat om personer som har fått en krukväxt när de har lämnat barndomshemmet eller i samband med dop eller bröllop. Växterna får historiska rötter, de blir som levande arvegods, och bevaras som minne av en person eller en händelse.

Krukväxtuppropet var det sista av POM:s åtta upprop. Här letade vi efter krukväxter som gick att spåra tillbaka till före 1960. Närmare 1 200 tips om äldre krukväxter kom in från cirka 700 personer.

Av de 1 200 tipsen kommer cirka 220 krukväxter att sparas i genbanken för framtiden. Den klart största gruppen krukväxter kommer att vara pelargoner. Därefter kommer olika typer av bladkaktusar. Variationen är mycket stor och närmare 100 olika grupper/arter av krukväxter kommer att bevaras. De kommer från Trelleborg i söder till Storuman i norr.

Märta och Henry med sina sju barn, som alla växt upp med aspidistran i sitt hem. Elly som äger aspidistran sitter i pappas knä. Bilden är tagen 1941. Foto privat

Rosor

Genbanken kommer att innehålla knappt 300 rosor av både engångsblommande och återblommande sorter med buskrosornas, klätterrosornas och rabattrosornas egenskaper.

Flertalet rosor har förädlats i utlandet men har lång odlingstradition i svenska trädgårdar. Några odlades av Olof Rudbeck d.ä. redan på 1600-talet, men flertalet sorter förädlades under 1800-talet. Andra rosor i genbanken har uppstått de senaste årtiondena i Sverige som spontana hybrider. Även de få svenska förädlingarna ingår i genbanken. Till dessa hör några få sorter som förädlats av Sveriges lantbruksuniversitet, SLU genom Ulrika Carlsson-Nilsson.

En majoritet av sorterna i genbanken utgörs av engångsblommande gammaldags buskrosor. Få återblommande buskrosor och ännu färre klätterrosor och rabattrosor ingår.

Buskrosor

Sorter i Spinosissima-Gruppen och Gallica-Gruppen är de mest spridda och odlade rosorna. De är engångsblommande och har ofta en enastående förmåga att leva och trivas väl under svåra odlingsförhållanden, några även i de kallaste svenska trädgårdarna och även utan skötsel. Genbanken innehåller många exempel på mer än 100-åriga rosor i dessa grupper. 'Valdemarsvik', som introducerades i handeln av POM 2016, är ett utmärkt exempel.

Överraskande många rosor i Remontant-Gruppen ingår i genbanken. De är krävande återblommande buskrosor vad avser klimat, jordmån och skötsel och påträffades under inventeringen i Götalands kustnära trakter.

Rugosa-Gruppen har fått stor spridning i svenska trädgårdar. Det beror dels på att flera utländska sorter introducerats i landet, dels på att flera spontana hybrider uppstått i Sverige. Ett 20-tal remonterande sorter i Rugosa-Gruppen, som har svenskt ursprung, bevaras i genbanken.

Klätterrosor

Endast ett fåtal klätterrosor bevaras i genbanken, ingen av dem har en historia som går tillbaka till 1800-talet. Två är spontana hybrider från sent 1900-tal.

Den fyllda pimpinellrosen 'Valdemarsvik' Foto Lars-Åke Gustavsson

Rabattrosor

Vår tids trädgårdar domineras av de lågväxande och ständigt blommande rabattrosorna. Deras storhetstid i vårt land inleddes under 1900-talets första årtionden. Nästan alla rabattrosor som påträffades under inventeringen kunde identifieras som kända sorter. Evalueringen av dem är i skrivande stund inte avslutad. Idag är bedömningen att ett 15-tal sorter av tehybridrosor, polyantarosor och floribundarosor kommer bevaras i genbanken.

Vegetativt förökade köksväxter

Inom Sparrisuppropet har mellan åren 2007 och 2011 en landsomfattande inventering genomförts. Närmare 200 gagnväxter har valts ut och planterats i den Nationella genbanken i Alnarp. Urvalet till genbanken grundar sig på att växterna har en historia, är genetiskt variabla och att de har bedömts som odlingsvärda.

De bäst evaluerade, talrikaste och bäst beskrivna arterna är humle och potatislök. Andra dominerande arter är pepparrot, rabarber och sparris. Förutom dessa så ingår jordärtskockor, olika lök-, krydd- och medicinalväxter samt en perenn kronärtskocka. För samtliga insamlade plantor finns en dokumenterad odling före 1950, men de flesta är betydligt äldre än så och troligtvis har några odlats under fler hundra år.

Eftersom uppropet omfattar vitt skilda arter, har evalueringsmetoderna, fyndplatserna och växternas historia varierat kraftigt. Vissa arter har påträffats som odlingsrelikter ute i hagar och ruderatmarker. Detta gäller för många humlekloner som har hittats med hjälp av kartor från 1600-talets första hälft. Fler av dessa kloner säljs idag under varumärket Grönt kulturarv®. Andra arter har genom generationer omhulldats och vårdats i trädgårdar. Exempel på detta är sparrisen från Wäsby som sedan 1889 har växt på samma plats och årligen avnjuts på våren. Eller sparrissängarna som i början av 1900-talet anlades på gården Laxman i Åkarp utanför Lund, där man fram till 1945 sålde sparris till en grönsakshandlare i staden. Av en pepparrot härstammande från Mariestadstrakten tillreddes pepparrotssås till gäddmiddagar. Huset där växten hittades byggdes på 1910-talet och ligger nära sjön Ymsen som var känd för sina goda gäddor. Ett annat exempel är den kryddstarka pepparroten från Hisingen som har ett ursprung från 1930-talet i Brismene och under åren spridits vida omkring bland grannar och släktingar. Fler plantor har liksom denna kunna spårats hur de har flyttats från trädgård till trädgård. Åbrodden med ursprunget i Söbben, Torps socken på Orust är ett annat sådant exempel.

“Norrlandslök”. Foto Eva Jansson

Förutom i den Nationella genbanken bevaras humlen även i lokala genbanker. På Julita gård finns 24 kloner. Foto E.-M. Strese

Träd och buskar

På träd- och buskfältet hittar vi exempel på det stora sortiment av prydnadsträd och buskar som planterades i svenska parker och på kyrkogårdar under 1800-talet och en bit in på 1900-talet. Under den här tiden var träd och buskar med ett avvikande växtsätt populära. Särskilt uppskattades häng- och pelarformer, växter med krusiga och flikiga blad och ovanliga bladfärger. I samlingen finns flera exempel på mindre och lättplacerade trädslag som prydnadsaplar, prydnadskörsbär och hagtorn. Det finns också mer storvuxna träd som ovanliga sorter av alm, ask och kastanj. Den största trädgruppen utgörs av ett 70-tal olika popplar. Insamlingen av träd är till stora delar gjord i stadspark, herrgårdspark, gamla sanatoriepark, på regementesområden och i kyrkogårdsmiljöer.

Busksamlingen domineras av olika sorter av syrener och schersminer. Dessa växter är ofta långlivade och hårdiga med förmåga att överleva utan skötsel under många år. I samlingen finns också deutzior, spireor och en del udda exotiska växter. Största gruppen är syrener där det äldsta dokumenterade fyndet är från före mitten av 1800-talet.

Fylltblommig syren från Selma Lagerlöfs Mårbacka. Foto Henrik Morin

Några av samlingens Malus-kloner. Foto Henrik Morin

Prydnadsapel – Malus 'Rosea Bonde'. Foto Henrik Morin

Fylld krollilja 'Kallmora'

Fjädernejlika 'Marieberg'

Strandbinka 'Fru Frida Lindström'

Zonalpelargon 'Karna'

'Cox's Pomona'

Bergnepeta 'Linghem'

Kinesisk kärleksört 'Granlunda'

Humle

Stor kustruta 'Rospiggen'

Höstflox 'Morfar Albert'

Gamla sorter sprids på nytt

Varumärket Grönt kulturav® har skapats för att göra det möjligt att lansera och saluföra odlingsvärt växtmaterial som samlats in genom POM. Varumärket har tagits fram tillsammans med Elitplantstationen, Sveplant E-grupp och LRF Trädgård.

Kriterierna för att bedöma växter som Grönt kulturav® följer POM:s insamlingskriterier. De ska vara arter och sorter odlade i Sverige före ett visst decennium, beroende på växtslag. De ska också ha en väl dokumenterad historia, eller vara i Sverige framtagna sorter, alternativt spontant uppkommet material som bedöms vara odlingsvärt, oavsett ålder. För att en växt ska kunna saluföras som Grönt kulturav® krävs att den ska finnas i den Nationella genbanken.

Varumärket kan användas för både fröförökade och vegetativt förökade växter.

På följande sidor följer presentationer av de växter som hittills marknadsförts inom Grönt kulturav®. Sortimentet utökas successivt med fler sorter.

Grönt kulturarv®-perenner

Perennerna som säljs under Grönt kulturarv® har odlats sedan 1940 och oftast betydligt längre än så. Sorterna har inventerats, dokumenterats och provodlats inom ramen för Perennuppropet och valts ut för bevarande i den Nationella genbanken.

Att sorterna som valts ut har överlevt och odlats så länge visar att de är robusta, friska och tåliga, ofta med en vacker blomning. Alla bär dessutom på en historia och i flera fall finns det traditioner, berättelser och lokala namn knutna till dem. De har inspirerat till sortnamnen som perennerna har fått.

Våren 2013 lanserades de första Grönt kulturarv®-perennerna i handeln. 2016 finns tio sorter att köpa.

Grönt kulturarv®-rosor

Tre av de knappt 300 olika rossorterna som kommer att bevaras i genbanken finns redan nu i handeln. Det är de vackra och odlingsvärda 'Lövhult', 'Skeda' och nu senast den fyllda pimpinellrosen 'Valdemarsvik'. Den utmärker sig med sina unikt välformade blommor och tilltalande bladverk. Sorten är mycket odlingsvärd och överlägsen de övriga pimpinellrosorna som finns i handeln.

Den fyllda kanelrosen 'Lövhult'.
Foto Lars-Åke Gustavsson

Grönt kulturarv®-humle

Nu lanseras tre humlekloner som Grönt kulturarv. Det är 'Hulla Norrgård', 'Näs' och 'Korsta'. Samtliga är utvalda för att de är honindivider som blommar och mognar tidigt och vars kottar innehåller höga halter av beska och aromer. Vid provbrygning gav de ett gott öl.

Grönt kulturarv®-frukt

Nu märks ett fyrtiotal certifierade sorter av äpple, päron, plommon och körsbär med varumärket Grönt Kulturarv.

Dessa sorter har odlats av generationer före oss och är en del av vårt pomologiska arv. En komplett lista över sortimentet av certifierade fruktsorter som märks med Grönt Kulturarv finner ni på POM:s hemsida.

Här hittar ni välkända äpplen som 'Åkerö', 'Cox Pomona' och 'Filippa', päronen 'Clara Frijs' och 'Göteborgs Diamant', de svenska plommonen 'Opal' och 'Jubileum' samt körsbäret 'Heidi'.

Målning av Bertha Wernquist ur
Handbok i svensk pomologi del II
av Olof Eneroth 1866.

Grönt kulturarv®-krukväxter

De krukväxter som lanseras under varumärket Grönt kulturarv®, har inkommit genom Krukväxtuppropet. De har dokumenterats, jämförts och utvärderats med andra liknande växter. Slutligen har de valts ut till den Nationella genbanken.

Det är två zonalpelargon, den vita 'Karna' och den cerisefärgade 'Drottningminne' som är först ut bland krukväxterna. Båda finns i handeln från 2016.

Foto Mäster Grön

'Drottningminne' – en färggrann släktklenod

Från gården Drottningminne i södra Jämtland kommer denna zonalpelargon, som fått gårdens namn. Sedan 1930-talet har växten i obruten följd funnits på gården och idag är det Ruth som i tredje generationen odlar och tar hand om den. På 1930-talet var det Ruths farmor, som skötte om den. Hos farmodern stod alltid pelargonen i österfönstret i köket eller i kammarens söderfönster. Hon tyckte om starka färger och var därför extra förtjust i 'Drottningminne'.

Foto Mäster Grön

'Karna' – den vita tösen

Zonalpelargonen 'Karna' går att spåra tillbaka till södra Skåne i början av 1900-talet. Signe, som äger pelargonen idag, fick den av sin mor Helga, när hon gifte sig 1956. Helga uppmanade Signe att vara rädd om pelargonen och bad henne att bevara den väl, eftersom den alltid hade funnits i hennes föräldrahem, när hon var barn. Signes mor var född 1895.

Signes mormor Karna, som var den första generationen att odla den pelargonen, har gett namn åt den.

Fröförökade köksväxter

Klint Karins kålrot, Mor Kristins böna och nästan tvåhundra andra arter, bönor, kålrötter, rovor, potatislök och blomster. Det blev det fantastiska resultatet av Fröuppropet, den inventering av äldre köksväxter som genomfördes i början av 2000-talet av Programmet för odlad mångfald, POM. I boken Klint Karins kålrot och Mor Kristins böna, 2013, redovisar Lena Nygårds och Matti Leino Fröuppropets kulturarv. Frön till växterna bevaras på NordGen.

Läs om några av växternas spännande historia, om fröodling och nyttjande.

Grårter

Få grödor i Sverige har en så stor mångfald av lokala sorter som grårter (*Pisum sativum*), vilket framgick av Fröuppropet och även av tidigare inventeringar. Att många sparar denna åkergröda i trädgården tyder på att den haft betydelse för mat även om den under 1900-talet främst räknats som foderväxt.

Arter har odlats i Norden sedan tidig stenålder. Först odlades grårter som har lila blommor och färgat fröskal. De var fram till 1800-talet, tillsammans med bondbönor, en viktig proteinkälla. Odlingen av arter minskade efter 1850 samtidigt som de gula och gröna kokärterna blev populära. Grårter odlades därefter i huvudsak till foder. Grårterna äts som kokärter och har en mer kraftig smak än gröna och gula arter. De lämpar sig till alla rätter där vi idag använder kikärter.

Äldre sorter som levt kvar och nämns i litteratur under 1800-talet är 'Rättvik', 'Hälsinge' och 'Jämtländsk'. Dessa är alla mycket småfröiga. I övrigt varierar storleken på fröna och de kan vara prickiga, marmorerade eller bara grönbruna. Övriga sorter från Fröupp-

Grårt 'Rättvik' Foto Lena Nygårds

ropet är från före 1940, men är svårare att spåra bakåt i tid. De har då fått namn efter var de hittats eller vem som haft sorten, till exempel 'Solberga', 'Jons släpärt', 'Väse' och 'Stäme'.

Bruket att odla och torka grårter på kragemärrar levde kvar länge i Bohuslän och ingen annan plats har så många sorter bevarade. Dessa mognar ofta sent och passar sämre i övriga delar av landet. Andra sorter som hittats kommer främst från Dalarna och Skåne men hela landet finns representerat.

Gurka

Gurka (*Cucumis sativus*) kräver värme och det är oklart när vi började odla gurkor i vårt land. De fanns dock under 1700-talet och även om import av frön var vanligast så är det lätt att ta frön så det har med all säkerhet gjorts. Sortrenheten är en svårighet då de är mycket lätta att korsa.

Under slutet av 1800-talet när växthus och glasbänksodling ökade så ökade också antalet svenska sorter i handeln. Tillverkning av saltgurka på egna sorter blev vanligt och förekommer fortfarande i till exempel Östergötland.

Under början av 1900-talet finns en stor mängd sorter med svenska sortnamn. Några namn som hänger med ett tag är 'Spångbergs vita', 'Favorit', 'Lobergs' och 'Västerås'.

'Arboga' är en vit drivgurka som fanns i frökataloger från 1901 och förekom i odling fram till 1950-talet. Det är egentligen en gurka som ska växa sig stor och användas för syltning (asiegurka). Men plockas den som liten är den god både syrad och som råkost.

Trädgårdsbönor

Trädgårdsbönor (*Phaseolus vulgaris*) utvecklades i Anderna och i Mellanamerika. De fanns i Norden på 1600-talet även om de användes i större omfattning först på 1800-talet. Bönor delas in efter hur de växer (kryp- och störbönor) och hur man använder dem (kok-, bryt-, och skärbönor). Dessa kan sedan kategoriseras ytterligare med utseende (vaxbönor, bruna bönor och borlottibönor).

I huvudsak har bönor varit trädgårdsväxter fram till 1800-talets slut. Då började man odla främst de bruna kokbönona på åkern. Eftersom de vill ha frostfritt och inte för blött har detta främst skett i Skåne, Blekinge, Kalmar län, Gotland och Östergötland. Bruna bönor från Öland får idag märkas med skyddad ursprungsbeteckning inom EU.

'Mor Kristin' är en kokböna av typen borlottiböna från Kisatrakten i Östergötland. Det är en av de många bönor som hittades i Fröuppropet. Mor Kristin bodde på ett torp under 1800-talets slut och odlade och delade med sig av bönan som spreds i trakten. När bönan uppmärksammades i Fröuppropet så ordnade hembygdsföreningen i Kisa ett möte där en ung släkting till Mor Kristin återfick bönan. Samtidigt blev också bönan välsignad av prästen i byn. Det kan man kalla ett bönemöte.

Borlottibönan 'Mor Kristin' Foto Lena Nygårds

Kål

Den kål (*Brassica oleracea*) som odlades i medeltidens kålgårdar var troligen någon form av bladkål och vitkål. Kålrabbi, blomkål, savoykål, rödkål och krusbladig grönkål var alla etablerade på 1600-talet. Under 1700-talet kom även broccolin som först blev uppskattad för sina stjälkar. Brysselkålen kom på 1800-talet. Kål går att fröodla i Sverige men troligen är det främst för vitkål och grönkål som detta praktiserats. I övrigt har frön vanligen importerats.

En provodling av olika svenska vitkålssorter genomförd av länsträdgårdsmästaren Alfred Lindström 1905 i Stöde visade att sorten 'Vesternorrland' där var den bästa. Detta redovisas i en prisurkund från Westernorrlands trädgårdsförening 1906. Sorten är idag försvunnen.
Reproduktion: Kungliga biblioteket.

Den nordiska vitkålen hade lösa huvuden som kunde bli jättestora. Hur stor skillnad det var mellan sorterna är svårt att säga, men under 1800-talets slut när de får namn och hamnar i frökatalogerna skiljer man på dem med namn som 'Dalakål', 'Ericssons', 'Gästrikland', 'Kinnekulle', 'Säfstaholm', 'Upplands', 'Västergötland', 'Västerländsk' och 'Vesternorrland'. Endast en av dessa sorter, 'Säfstaholm', är bevarad efter att ha återfunnits i en genbank i Ryssland.

Morötter och palsternackor

Även om morötter (*Daucus carota*) växer vilt i Sverige och belägg finns för odling sedan 1300-talet verkar det inte som att man fröodlat dessa nämnvärt. Det talas inte om svenska sorter förrän växtförädlingen börjar i början av 1900-talet. En morot inkom dock med Fröuppropet 'Bjurs-holms morot' vilket är en sort som odlats sedan 1900-talets början.

Palsternackor är väldigt lätta att fröodla så där borde man tagit eget frö. Men kanske har det aldrig varit en stor gröda och inga svenska sorter kom in till Fröuppropet.

Lök

Under medeltiden odlades lök i så kallade lökgårdar. I dessa hade man kanske ramslök (*Allium ursinum*) och skogslök eller kajp (*Allium scorodoprasum*) och senare också kepalök (*Allium cepa*) som rödlök, potatislök och purjolök.

I frökataloger och litteratur från slutet av 1800-talet finns lök under rubriken "Rödlök och dess variteter". Syltlök och den gula löken räknas då som varianter av rödlök. Schalottenlök och potatislök har egen rubrik men ofta skiljs inte dessa löktyper åt sinsemellan. Piplök (*Allium fistulosum*) förekommer också till försäljning.

I Fröuppropet och Sparrisuppropet inkom potatislök från flera platser i Sverige. Potatislöken förökas med sättlök som delar sig och bildar flera nya lökar. De är lätta att lagra över vintern för mat och sättning nästa år. Potatislök nämns ibland under namnet Johannislök. Även piplok kom in i inventeringen. Av andra kepalökar har vi troligen alltid importerat frö.

Potatislök Foto Lena Nygårds

Korn och andra sädesslag

Vete och korn har odlats i Norden i nästan 6000 år. Korn har varit det dominerande sädesslaget. Vete var visserligen tidigt i odling men det har inte under vår tidräkning odlats i vårt land i någon större omfattning före 1900-talet.

Korn var en del av basmaten fram till 1900-talet. En stor del gick till öltillverkning men även korngryn åts dagligen i bröd, grytor eller gröt. Korngryn förekom som helgryn, krossgryn (klippt korn) och pärlgryn.

Råg förekom i odling från järnåldern men i liten skala och ökade i omfattning först under 1400-talet och framåt då jästa limpor blev van-

ligare. Havre har funnits längre i odling men i blygsam skala fram till 1600-talet då odlingen i västra Sverige ökade dramatiskt. Till att börja med var havre brödsäd men med fler hästar ökade också användningen till foder.

Fram till slutet av 1800-talet odlade bönderna ofta sina egna sorter. Men man köpte också utsäde vid behov. Från 1900-talet började växtförädlingen men bättre anpassade sorter till rådande odlingstekniker vilket med tiden gav högre skördar. En del sorter sparades men mycket försvann. Flera inventeringar har gjorts och chansen att hitta fler lantsorter är minimal.

Kålrot och rova

Rovor (*Brassica rapa*) har traditionellt odlats i Norden för mat sedan järnåldern, kanske ännu längre. Det är troligt att rovor betytt en del för att tillgodose vinterbehovet av c-vitamin innan potatisen gjorde sitt intåg. Rovorna blev uppmärksammade som forderrotfrukt på 1800-talet och de gamla rovor som odlats för mat flyttade in i trädgården. Majrova som är vanligast förekommande som köksväxt idag betyder tidig rova.

Kålroten (*Brassica napus*) är en korsning mellan rova och kål och som gröda känd från 1500-talet. Troligen har den funnits tidigare och selekterats tillsammans med rova innan den separerades som en egen gröda. Sorten 'Klint Karin' från Fröuppropet är enligt historien en senkommen sådan kålrot.

Flera sorter av rova och kålrötter hittades i Fröuppropet. Fröodling av rova var en förutsättning för odling förr och även efter att den lämnade åkern så har traditionen att ta frö lev kvar. Kålroten har behandlats likadant vilket kan vara en av anledningarna till att just dessa grödor sparats och hittades i Fröuppropet.

'Bjursås' är en mild kålrot från Dalarna med vitt kött, lämplig för råkost. Den har en oval form med högbyggd nacke.

Fröodling av 'Säfstaholm' kålrot för Örebro frö-, frukt- och blomsterhandel på 1920-talet. Från deras prisskurant 1927. Reproduktion: Kungliga biblioteket.

Kålroten 'Klint Karin' Foto Privat

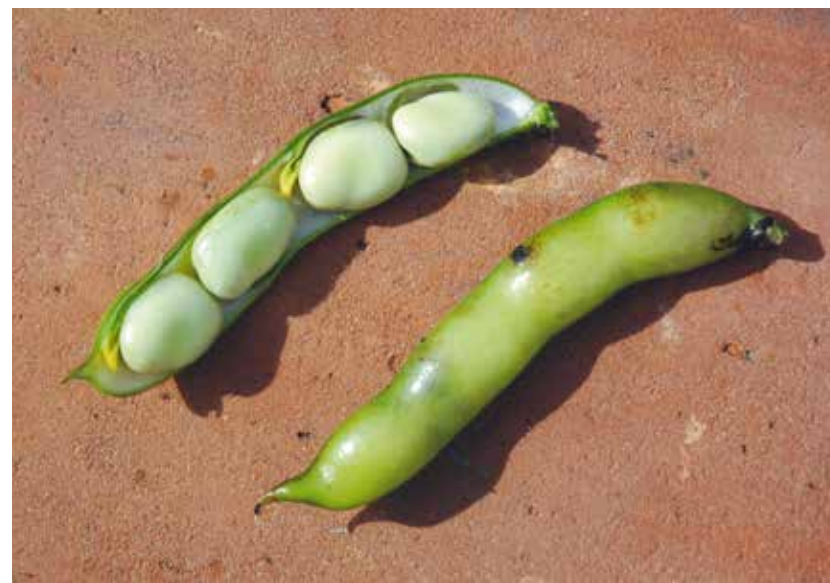
Bondböner

De småfröiga varianterna av bondböna (*Vicia faba*) har förmodligen odlats sedan tidig stenålder. Odlingen på åker var på tillbakagång under hela 1800-talet utom i Bohuslän. Från 1500-talet har de storfröiga sorterna odlats i köksträdgårdarna.

Som köksväxt äts främst de omogna gröna fröna kokta och skalade. I äldre tider var det mer troligt att det var de mogna fröna som användes.

Fröodling av bondböner har varit allmänt förekommande. Ett stort antal sorter har sparats i odling vilket blev uppenbart under Fröuppropet. Många av dessa sorter kan spåras tillbaka till 1800-talet, men om de härrör från genuint svenska lantsorter eller är från sorter som fanns i frökatalogerna då är svårt att avgöra.

Sorten 'Södergården' har odlats av en hel släkt i Pjätteryd i Småland. Sorten kan ha anor från 1700-talet. I nutid har de främst ätits omogna och färska.

Bondbönan 'Lillökna' Foto Lena Nygårds

FAO – FN:s livsmedels- och jordbruksorganisation

Photo by IISD/ENB (www.iisd.ca/biodiv/itpgrfa/gb6/3oct.html)

POM:s internationella arbete

Arbetet med den odlade mångfalden är i hög grad beroende av omvärlden. POM är ytterst ett resultat av FAO:s första s.k. globala handlingsplan för växtgenetiska resurser som antogs redan för 20 år sedan. Grunden till handlingsplanen var insikten om att världens länder, för den framtida och hållbara livsmedelsproduktionen, är ömsesidigt beroende av varandra när det gäller genetiska resurser. Ju närmare man kan samarbeta kring de stora utmaningarna som livsmedelsförsörjning och klimatpåverkan innebär, desto större är utsikterna att lyckas. Och om man också kan göra det på ett samordnat sätt, så mycket bättre.

Ett medel att nå dit har alltså varit att utveckla nationella program för den odlade mångfalden. Under åren har världens länder återkommande redovisat hur arbetet går – både brister och framsteg – och med den informationen som grund har handlingsplanerna reviderats. Just nu (2016) genomförs en global utvärdering av insatserna med sikte på att godkänna en tredje reviderad plan 2020.

POM verkar också inom andra FAO-processer. Det Internationella växtgenetiska fördraget är ett juridiskt bindande globalt avtal som Sverige sedan 2004 är part till. Fördraget reglerar bland annat i detalj hur tillträde till växtgenetiska resurser ska gå till och vilka åtgärder parterna bör ta till för att bruka mångfalden på ett hållbart sätt.

Dessutom tillerkänner Fördraget – för första gången – världens bönder en rad centrala rättigheter. De senare finns också upptaget som ett särskilt mål – nr 16 – i POM:s nya strategi för perioden 2016-2020.

På det regionala planet samarbetar POM nära det europeiska samarbetsprogrammet European Cooperative Programme for Plant Genetic Resources, ECPGR. Programmet syftar till att säkra det långsiktiga bevarandet av genetiska resurser inom Europa och förenkla användningen av dem för olika syften. Här deltar många av POM:s kunniga experter i de olika arbetsgrupper som ECPGR har inrättat. Samarbetsprogrammet löper i femårsfaser och lägger huvudvikten på gemensamma möten och mindre samarbetsprojekt. Ett viktigt mål för det europeiska samarbetet är att göra våra gemensamma genresurser tillgängliga genom den ”virtuella” genbanken AEGIS och dataportalen EURISCO.

FAO:s kommission för genetiska resurser möts för återkommande förhandlingar.

Avslutningsvis samarbetar POM sedan begynnelsen med de övriga nordiska nationella programmen, i synnerhet med Norge och Finland. Länderna delar historiskt sett mycket av den odlade mångfalden, och det nära samarbetet kring vissa växtgrupper har bland annat varit ovärderligt inför urvalet av växter till den Nationella genbanken i Alnarp.

<http://www.planttreaty.org/>

<http://www.ecpgr.cgiar.org/>

<http://www.ecpgr.cgiar.org/aegis/aegis-homepage/>

<http://eurisco.ipk-gatersleben.de/>

Läs vidare

- Andréasson, A.** 2007. Trädgårdshistoria för inventerare. CBM:s skriftserie 19. [utgången; tillgänglig som pdf via www.pom.info/publikationer/]
- Andréasson, A. & Wedelsbäck Bladh, K.** 2009. Träd- och buskuppropet. CBM:s skriftserie 25.
- Andréasson, A. & Wedelsbäck Bladh, K.** 2011. Prydnadsträd och prydnadsbuskar hos två svenska plantskolor 1836 till 1946. CBM:s skriftserie 58.
- Aronsson, M., S. Black-Samuelsson, M. Edqvist, E. Persson, D. Ståhlberg & J. Weibull.** 2012. Kulturväxtsläktingar – något att bry sig om. Svensk botanisk tidskrift 106:309-318.
- Bengtsson, R.** 2005. På jakt efter pimpernöt och ornäsbjörk. Fakta Trädgård-Fritid Nr 113. SLU, Uppsala.
- Engström, R.** 2007. Att inventera rosor - en handledning. CBM:s skriftserie 15.
- Gustavsson, L-Å.** 2010. Vårt svenska arv av kulturrosor, del 1. Hemträdgården 1: 45-47.
- Gustavsson, L-Å.** 2010. Vårt svenska arv av kulturrosor, del 2. Hemträdgården 2: 40-42.
- Hjalmarsson, I.** 2006. Bärsorter från svunna tider – om frukt- och bäruppropet. Fakta Trädgård-Fritid Nr 117. SLU, Uppsala.
- Hjalmarsson, I. (red.)** 2009. Här bevaras våra svenska fruktsorter. CBM:s skriftserie 16. 2:a reviderade upplagan.
- Ireholm, A. och Persson, K.** 2009. Krukväxter – ett levande kulturarv. Fakta Trädgård-Fritid Nr 139. SLU, Uppsala.
- Jansson, E. & Weibull, J.** 2007. Programmet för odlad mångfald inventerar och bevarar Sveriges gröna kulturarv. Bulletin för trädgårdshistorisk forskning 19-20, 2006-2007.
- Jansson, E., Nilsson, E och Oskarsson, L.** 2014. Historiska trädgårdsväxter får nytt liv och spridning. Movium Fakta 8. SLU, Alnarp
- Karlsson Strese, E.M.** 2008. "Sparrisuppropet" – inte bara sparris. Fakta Trädgård-Fritid Nr 133. SLU, Uppsala.
- Karlsson Strese, E.M.** 2011. Humle (*Humulus lupulus* L.) – omskriven, älskad och kontrollerad. Fakta Trädgård-Fritid Nr 152. SLU, Uppsala.
- Karlsson Strese, E.M.** 2016. Humle i den svenska nationella genbanken. ISBN 978-91-576-9404-1 SLU/POM Alnarp
- Mattson, M.** 2010. Ärvda rosklenoder. Trädgårdshistoria i Norr. Tidskriften Västerbotten nr 2.
- Morin, H.** 2006. Rosor att minnas och bevara. Fakta Trädgård-Fritid nr 122.
- Nygårds, L.** 2005. Vi odlade till husbehov. POM/CBM.
- Nygårds, L.** 2007. Om örter. En etnobotanisk skrift. CBM:s skriftserie 17.
- Nygårds, L. och Leino, M.W.** 2013. Klint Karins kålrot och Mor Kristins böna. ISBN 978-91-576-9127-9 SLU/POM, Alnarp.
- Oskarsson, L.,** 2005. Perenner från förr – perennuppropet söker gamla sorter. FAKTA Trädgård-Fritid nr 111. Uppsala, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Oskarsson, L.** 2008. Att inventera perenner – en handledning. CBM:s skriftserie 21.
- Persson, K. och Jansson, E.** 2008. Narcisser – folkära lökar. CBM:s skriftserie 20.
- Persson, K.** 2010. Att inventera lök- och knölväxter – en handledning. CBM:s skriftserie 36.
- Persson, K.** 2011. Lök- och knöluuppropet – Majkens dahlia tas till vara. Fakta Trädgård-Fritid Nr 131. SLU, Uppsala.
- Wedelsbäck Bladh, K. & Olsson, K.M.** 2011. Introduction and use of Horseradish (*Armoracia rusticana*) as Food and Medicine from Antiquity to the Present: Emphasis on the Nordic Countries. Journal of Herbs, Spices and Medicinal Plants 17:3, 197-213.
- Weibull, J., Jansson, E. och Wedelsbäck Bladh, K.** 2009. 'Swedes revisited': a landrace inventory in Sweden. (red. Veteläinen, Negri och Maxted) European landraces: on farm conservation, management and use. Biodiversity Technical Bulletin No. 15. Biodiversity International, Rom.
- Weibull, J.** 2013. Strategic work on crop wild relatives started in Sweden. Crop Wild Relative 9:13-16.

Redaktör: Eva Jansson

Grafisk formgivning: Henell Grafisk Form

Omslagsillustration: Ingrid Henell

Tryck: DanagårdLITHO AB 2016

1:a uppl., 2.500 ex

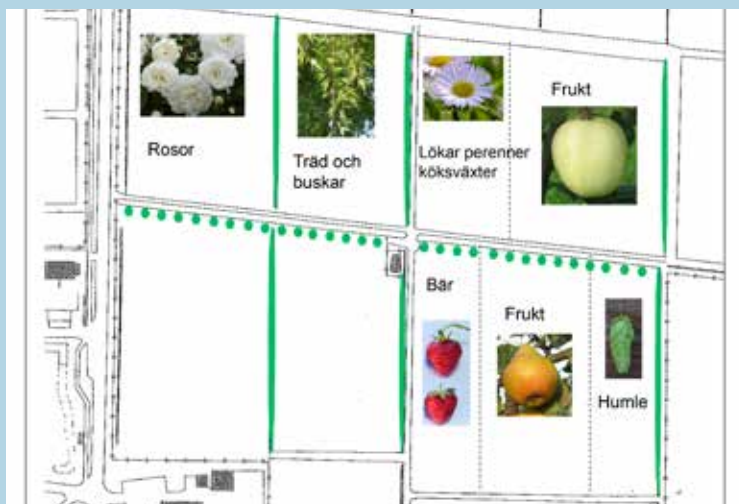
Utgivare: SLU

© POM 2016

POM
Programmet för odlad mångfald
www.slu.se/pom

Karta över genbanken

Karta: POM

KONTAKTUPPGIFTER

Sveriges lantbruksuniversitet, POM, Box 57, 230 53 Alnarp

Mer information om POM och den Nationella genbanken finns på vår hemsida www.slu.se/pom

Nationella genbanken

Verksamhetsledare genbankskurator

Karin Persson

Genbankskurator Linnea Oskarsson

Genbankskurator Inger Hjalmarsson

Konsult Henrik Morin

Konsult Lars-Åke Gustavsson

Konsult Else-Marie K. Strese

karin.persson@slu.se

linnea.oskarsson@slu.se

inger.hjalmarsson@slu.se

henrik.morin@slu.se

lars-ake.gustavsson@slu.se

else-marie.strese@nordiskamuseet.se

Samordnare för POM:

Eva Jansson

eva.jansson@slu.se

Jordbruksverket, 551 82 Jönköping

Jens Weibull

jens.weibull@jordbruksverket.se

NordGen bevarar nordiskt frö av jordbruks- och trädgårdsväxter

Postadress: Box 41, 230 53 Alnarp, www.nordgen.org

